Katarzyna Jasińska
Instytut Języka Polskiego PAN
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1064-913X
katarzyna.jasinska@ijp.pan.pl

Dariusz R. Piwowarczyk
Uniwersytet Jagielloński
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9985-1758
dariusz.piwowarczyk@uj.edu.pl

PRASŁOWIAŃSKIE **DĬL'GOSTĬ* A HETYCKIE *DALUGAŠTI* – HISTORIA DERYWACYJNA

Zredagowany przez prof. Franciszka Sławskiego tom III *Słownika prasłowiańskiego* zawiera pod wyrazem hasłowym **dl̥'gostъ* następującą definicję: 'rozciągłość w przestrzeni, w czasie, długość, długotrwałość, longitudo'. [...] Abstractum od **dl̥'gъ* z sufiksem **-ostъ*. Dokładny odpowiednik: hetyckie *dalugašti-* n. 'długość' (SP 3: 259–260). Krótka informacja na temat podobieństwa obu wyrażeń pojawia się również w późniejszym artykule Sławskiego *Stan i zadania słowotwórstwa prasłowiańskiego*: „W stosunku do hetyckiego uderza przede wszystkim dokładna formalna i funkcyjna łączność przyrostka abstrakcyjnego *-ostъ* z het. *-ašti-* (psł. *dl̥'gostъ* = het. *dalugašti*) i nazw sprawców czynności na *-teljъ* z het. *-talla-*" (Sławski 1962: 166)[1]. Przywołane informacje wskazują na to, że język polski, a także pozostałe języki słowiańskie oraz język hetycki przedstawiają nadzwyczajną zbieżność w postaci tworzącego abstracta sufiksu, którego zrekonstruowaną postać można przedstawić jako **-ostĭ*, a który jest poświadczony w hetyckiej formie jako *-ašti* i słowiańskiej jako **-ostĭ* > **-ostъ*.

Na gruncie prasłowiańskim sufiks **-ostъ* tworzy abstracta, których podstawę stanowi zazwyczaj przymiotnik. Jest bardzo produktywnym formantem słowotwórczym, przykładowe formacje, w których występuje, to psł. **istostъ* 'czystość' z **istъ* 'czysty', **dobrostъ* 'dobroć' z **dobrъ* 'dobry' czy **krěpostъ* 'krzepkość' z **krěpъkъ* 'krzepki, silny'. W językach słowiańskich utrzymała się produktywność formantu; derywaty zawierające kontynuację prasłowiańskiego sufiksu **-ostĭ* to m.in. scs. *bělostь* 'białość', czes. *trpě(d)livost* 'cierpliwość', pol. *wrażliwość*, ros. милость 'miłość' (por. Vaillant 1974: 373–374).

[1] Po raz pierwszy zrównanie słowiańskiego i hetyckiego abstractum przedstawione zostało w pracy Bedřicha Hroznego z 1915 roku: „da-lu-ga-áš-ti 'Länge', vgl. altkirchenslav. dlъgostь 'Länge', gr. dolikhós" (Hrozný 1915: 28), pogląd ten był powtarzany przez wielu uczonych, por. przegląd dawnej literatury przedmiotu w: Melchert 1999.

Pochodzenie sufiksu na gruncie języków słowiańskich jest kwestią sporną. Można wyróżnić co najmniej cztery hipotezy dotyczące jego powstania:

1) nawarstwienie się sufiksu *-tĭ* na pierwotne tematy na *-es-*/*-os-* (Meillet 1905: 280–285, SP 2: 30)
2) derywat od złożenia z drugim członem **$h_1$esti-* 'jest', jak. **dlh$_1$gh-h$_1$osti-* 'jest długi', podobne do sti. *su-asti* (Matasović 2014: 51–52);
3) kontaminacja wygłosu tematu **-ot-* z sufiksem **-tĭ-* > **-ost* > **-ostĭ* (Matasović 2014: 52);
4) derywat od tematu na **-os-* z sufiksem **-to-* → **-os-to* (por. łac. *onus* 'ciężar' → *onustus* 'obciążony'), od którego został urobiony temat na **-i-* poprzez zastąpienie samogłoski tematycznej drugiego sufiksu, tj. **-os-tĭ* (Vaillant 1974: 376–377).

Argumentem podważającym pierwsze wyjaśnienie jest to, że sufiks **-ti-* jest sufiksem prymarnym, nie mógł zatem zostać dołączony do tematów na **-os/es-* (Vaillant 1974: 377). Jeśli chodzi o drugą hipotezę, to na złożenia typu **dlh$_1$gh-h$_1$osti-* 'jest długi', postulowane przez Matasovicia (Matasović 2014: 51–52), brak poświadczeń w materiale słowiańskim. Z trzeciej hipotezy wynika, że kontaminacja tematu *-ot-* z sufiksem *-tĭ-* i rozwój postulowany przez Pronka (Matasović 2014: 52) musiałyby zajść w epoce znacznie starszej niż prasłowiańska. Biorąc zaś pod uwagę, że formacje z sufiksem *-ostĭ* właściwie nie występują w innych językach poza językami słowiańskimi i językiem hetyckim, jest to mało prawdopodobne. Tym samym najbardziej przekonująca wydaje się hipoteza czwarta (Vaillant 1974: 377), według której można również przeprowadzić paralelny rozwój sufiksu w języku hetyckim.

W języku hetyckim sufiks *-ašti* tworzy abstracta odprzymiotnikowe związane z semantyką przestrzenną (Matzinger 2008). Jak zauważają Melchert i Hoffner w swojej gramatyce języka hetyckiego, dodanie *-ašti* do przymiotnika wymaga substytucji *i* na *a*, np. *daluki* → *dalugašti* (Melchert, Hoffner 2008: 51). Formant ten jest nieproduktywny, poświadczony tylko w trzech formach oraz w zapożyczeniu z języka luwijskiego *lu(m)pasti* 'ból' (Berman 1972: 154):

– *dalugašti* 'długość' z *daluki* 'długi',
– *palhašti* 'szerokość' z *palhi* 'szeroki',
– *pargašti* 'wysokość' z *parku* 'wysoki'[2].

[2] Na marginesie warto dodać, że w okresie średniohetyckim formant ten był wypierany przez sufiks -ātar: *palhātar* 'szerokość', *pargātar* 'wysokość' wobec wspomnianych *palhašti* oraz *pargašti*, zob. Matzinger 2008: 27.

Pochodzenie sufiksu *-ašti* w języku hetyckim było przedmiotem wielu badań. Można wyróżnić co najmniej trzy hipotezy odnośnie do jego proweniencji:

1) sufiks abstractum *-*ti*- dodany do tematów na *-*es*/*os*- (Benveniste 1962: 89–95);
2) sufiks *-*sti* dodany do przymiotników na -*o*-, tj. **dlh*$_1$*g*^{h}-*o*-*sti*-*s* (Rix 1979: 737);
3) temat na -*s*- **dlh*$_1$*g*^{h}-*os*- 'długość', do którego dodano sufiks *-*to*- **dlh*$_1$*g*^{h}-*os*-*to* 'długi', a następnie abstractum na -*i*- **dlh*$_1$*g*^{h}-*os*-*ti* 'długość' (Melchert 1999; Matzinger 2008).

Pierwsza i druga hipoteza wydają się mało przekonujące z racji tego, że sufiks *-*ti*- tworzy formacje abstractum od czasowników (Melchert 1999; Vaillant 1974: 377), a postulowany przez Rixa sufiks *-*sti* nie ma odpowiedniości w materiale. W trzeciej, najbardziej prawdopodobnej, historii derywacyjnej sufiksu w języku hetyckim (Matzinger 2008: 26 nn.; Melchert 1999) uwidocznione zostały paralele w innych językach indoeuropejskich w kwestii etapów derywacji:

1) Od oryginalnego tematu na -*s*- **dlh*$_1$*g*^{h}-*os* 'długość' (nowoawestyjskie *drājah*) został urobiony posesywny derywat na -*to*-: **dlh*$_1$*g*^{h}-*os*-*to* 'długi, tj. mający długość'. Paralelne formacje występują w językach italskich (łac. *iūs* 'prawo' → *iūstus* 'prawy').
2) Następnie od derywatu na -*to*- zostało utworzone abstractum na -*i*-: **dlh*$_1$*g*^{h}-*os*-*ti* 'długość' (het. *dalugašti*, psł. **dъlʼgostь*) z wymianą samogłoski tematycznej -*o*- → -*i*- (por. Schindler 1980: 390). Formacja ta współistnieje obok przymiotnika 'długi' występującego w różnych formach w poszczególnych językach indoeuropejskich:

   i. – **dlh*$_1$*g*^{h}-*o*- scs. *dlъgъ*, wed. *dīrghá*-, staw. *darəga*-,
   ii. – **dolh*$_1$*ug*^{h}-*i*- het. *daluki*,
   iii. – **dolh*$_1$*ig*^{h}-*o* gr. *dolik*^{h}*ós* (por. Stüber 2002: 172).

Tym samym możliwa byłaby na gruncie hetyckim reanaliza całości jako sufiksu *-*osti*- (por. Matzinger 2008).

Pokrewieństwo derywatu hetyckiego i prasłowiańskiego pozostaje jednak kwestią sporną. Główny problem dotyczy zagadnienia, czy były to dwa oddzielne procesy derywacyjne czy jeden wspólny proces odziedziczony jeszcze z prajęzyka. Część badaczy opowiada się za niezależnym procesem derywacyjnym dającym też

różne efekty – sufiks *-*osti* stał się nieproduktywny w języku hetyckim i bardzo produktywny w językach słowiańskich. Argumentów potwierdzających tę hipotezę dostarcza derywacja od tematów na -*es*- rodzaju nijakiego postulowana przez Benveniste'a (Benveniste 1962: 89–95) oraz teoria Rixa (Rix 1979: 737), według której sufiks powinien być analizowany jako *-*o-sti*, tj. z sufiksem *-*sti* dodanym do przymiotników na -*o*- *-*dlh*$_1$*g*^{h}-*o-sti-s*. Ponadto Rix dodaje do materiału porównawczego także sufiks -*stu*- z języków celtyckich: stirl. *bindius* (< *-*b*^{h}*ndi-stu-s*) z *bind* 'melodyjny'. Nie jest to jednak dokładny odpowiednik postulowanego przez niego sufiksu *-*sti*-. Ponadto sufiks -*ti*- ma charakter prymarny i jest wykorzystywany zazwyczaj do derywowania abstraktów odczasownikowych (Melchert 1999; Vaillant 1974: 377).

Bardziej przekonująca wydaje się hipoteza o paralelnym procesie mającym te same podstawy. Sufiks *-*osti* w pozostałych językach indoeuropejskich w zasadzie nie ma odpowiedników (poza bezpośrednim odpowiednikiem luwijskim *lu*(*m*) *pasti* 'ból', por. Melchert 1999), a przedstawiane czasem jako dowód na istnienie tego formantu w języku lidyjskim formy *śrfaśti*- 'prawa strona', *teśaśti*- 'lewa strona' (Rieken 1999: 223) prawdopodobnie nie są abstraktami, a przymiotnikami 'prawy, (ten) po prawej', 'lewy, (ten) po lewej' (Melchert 1999: 366). Porównywane czasem ze słowiańskim sufiksem *-*osti* litewskie sufiksy -*astis* (*pilnastis* 'pilność') oraz -*estis* (*kalbestis* 'mowa, przypowieść') mogą być natomiast jego bałtyckimi adaptacjami (por. Vaillant 1974: 377; Otrębski 1965: 248–249).

Na paralelny rozwój sufiksów *-*osti* i -*ašti* będący śladem dziedzictwa praindoeuropejskiej derywacji wskazuje występowanie tego sufiksu w tzw. systemie Calanda (Rau 2009: 120, 130), tzn. w systemie derywacji wymiennej istniejącym w języku praindoeuropejskim. Występowały w nim przede wszystkim pierwiastki o charakterze przymiotnikowym, od których derywacja innych form nie powodowała dodania sufiksu, a jego wymianę. System ten został odkryty w XIX wieku przez Willema Calanda, badacza słowotwórstwa indoirańskiego (por. Rau 2009: 37–38).

W systemie Calanda akrostatyczny temat na -*i*- kiedy jest podstawą pochodnego przymiotnika, traci swoje tematyczne -*i*-, na którego miejsce pojawia się temat na -*o*-:

– het. *dannatti*- 'pustka' : *dannatta*- 'pusty',
– scs. *zъlъ* 'zło' : *zъlъ* 'zły' (Rau 2009: 130).

Jak pisze Rau:

> directly attested in the Caland system associative adjective abstract suffix *-*osti* in Hittite: *dalugašti* 'length' (: *daluki* 'long') and Slavic: OCS *ǫzostь* 'narrowness' (: *ǫzъkъ* 'narrow'), *teplostь* 'heat' (: *teplъ* 'hot') – ultimately the substantivization product of a *to*-stem adjective made to a Caland system *s*-stem adjective abstract:
>
> *h_2*emg*^{h}*o/es* 'narrowness' (Ved. *áṁhas* 'fear, distress')
> *h_2*emg*^{h}*os-to* 'narrow' (Lat. *angustus*)
> *h_2*emg*^{h}*osti* 'narrowness' (OCS *ǫzostь*) (Rau 2009: 130).

Jest to jedyny przykład na derywację z sufiksem *-osti* od pierwotnego tematu na *-s-*, którego istnienie można tylko zakładać na bazie kolejności procesu derywacyjnego i komparandów pozasłowiańskich (Matasović 2014: 51).

Problematyczne okazują się niektóre kwestie natury fonologicznej, np. refleks grupy **-ti* w języku hetyckim. Praindoeuropejskie **-ti* daje regularnie *-zi* w hetyckim (por. **$h_2$enti* > adv. *hanz(a)* 'z przodu' (Melchert 1994: 117; Kimball 1999: 288). Zatem jeśli hetyckie *taišzi* 'stodoła' pochodziłoby z **$d^h oh_1$-es-ti-* (Kloekhorst 2008: 821), stanowiłoby to przykład na taką zmianę również przed *-s-*, tj. *-s-ti* > *-šzi*. Wówczas praforma **dlh_1g^h-os-ti* powinna dać hetyckie †*dalugašzi*. Niemniej jednak według Josepha (Joseph 1984: 3–4) asybilacja tego rodzaju byłaby zablokowana właśnie przez zbitkę **-sti* (por. Kimball 1999: 289). Przykład przytoczony przez Kloekhorsta można objaśnić, przyjmując inną praformę (por. Rieken 1999: 190), ponadto użycie sufiksu **-ti-* jako denominalnego zamiast dewerbalnego nie ma odpowiedniości w materiale.

Elisabeth Rieken dodatkowo zauważa: „Allerdings muss man die direkte Gleichsetzung von urslav. **dьlgostĭ* (poln. *długość* 'Länge') < **dlh_1g^h-os-ti* mit heth. *dalugašti-* 'ds.' aufgeben, weil **h_1* im Hethitischen nicht als *u* vokalisiert worden sein kann" (Rieken 1999: 223). Trudność polega na postaci samego pierwiastka i jego refleksach w poszczególnych językach. Według niej pie. **dlh_1g^h-os-ti* 'długość' powinno dać het. †*dalgašti* i psł. **dьlgostь*. Możliwe, że pierwotna forma hetycka została zmieniona przez wpływ przymiotnika *daluki* 'długi' < **$dolh_1ug^h$-i-*. Kloekhorst (2008: 820) notuje: „[...] *dalugasti-* are derived from the bare stem *talug-* (without *-i-*)", jednak zgodnie z nim hetyckie *taluki-* odzwierciedla praformę **$dólug^hi$-*, a nie **$dólh_1ug^hi$* ze względu na zmianę **VRh_1V > $VRRV$* (*zinnanzi* < **$tinh_1énti$*). Wobec tego nie jest w pełni wyjaśniona rekonstrukcja indoeuropejskiego przymiotnika oznaczającego 'długi'. Wydaje się, że różne grupy języków indoeuropejskich uogólniły różną postać pierwiastka, stąd występujące między nimi różnice fonetyczne[3].

Reasumując, sufiksy w prasłowiańskim **dьl'gostь* i hetyckim *dalugašti* najprawdopodobniej mają to samo źródło i są wynikiem równoległego procesu derywacyjnego będącego częścią systemu Calanda.

BIBLIOGRAFIA

Benveniste Émile, 1962, *Hittite et Indo-Européen*, Paryż: Librairie Adrien Maisonneuve.

Berman Howard, 1972, *The Stem Formation of Hittite Nouns and Adjectives*, Chicago.

Blažek Vaclav, 2015, *A Long Way to „Far" Tocharian A lo, B lau and A lok, B lauke adv. „(a)far (off); away" in perspective of the Indo-European etymon „long"*, „Journal of Indo-European Studies", t. 43, nr 1–2, s. 57–81.

[3] Szerzej o postaci pierwiastka i związanych z nim problemach w: Blažek 2015.

Hrozný Bedřich, 1915, *Die Lösung des hethitischen Problems*, „Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft", t. 65, s. 17–50.

Joseph Brian D., 1984, *A Note on Assibilation in Hittite*, „Die Sprache", nr 30, s. 1–15

Kimball Sara E., 1999, *Hittite Historical Phonology*, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.

Kloekhorst Alwin, 2008, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden––Boston: Brill.

Matasović Ranko, 2014, *Slavic Nominal Word-Formation*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter Heidelberg.

Matzinger Joachim, 2008, *Multiple Suffixes and Nominal Word Formation in Indo-European Languages*, w: *The Discourse Potential of Underspecified Structures*, red. Anita Steube, Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 21–44.

Meillet Antoine, 1905, *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, t. 2, Paris: E. Bouillon.

Melchert Harold C., 1994, *Anatolian Historical Phonology*, Amsterdam–Atlanta: Rodopi.

Melchert Harold C., 1999, *Two problems of Anatolian Nominal Derivation*, w: *Compositiones Indogermanicae in honorem Jochem Schindler*, red. Hans Christian Luschützky, Praha: Enigma Corporation, s. 365–375.

Melchert Harold C., Hoffner Harry, 2008, *A Grammar of the Hittite Language*, Winona Lake: Eisenbrauns.

Otrębski Jan, 1965, *Gramatyka języka litewskiego*, t. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Rau Jeremy, 2009, *Indo-European Nominal Morphology. The Decads and the Caland System*, Innsbruck: Inst. für Sprachen u. Literaturen d. Univ. Innsbruck, Abt. Sprachwiss.

Rieken Elisabeth, 1999, *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen*, Wiesbaden: Harrasowitz.

Rix Helmut, 1979, *Abstrakte Komplemente im Urindogermanischen*, w: *Studies in Diachronic, Synchronic and Typological Linguistics. Festschrift for Oswald Szemerényi*, t. 2, red. Bela Brogyanyi, Amsterdam: John Benjamin, s. 725–747.

Sławski Franciszek, 1962, *Stan i zadania słowotwórstwa prasłowiańskiego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", nr 21, s. 161–169.

Schindler Jochem, 1980, *Zur Herkunft der altindischen cvi-Bildungen*, w: *Lautgeschichte und Etymologie*, red. Manfred Mayrhofer, Wiesbaden: Ludwig Reichert, s. 386–393.

SP – Sławski Franciszek (red.), 1974–2001–, *Słownik prasłowiański*, t. 1–8–, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich,.

Stüber Karin, 2002, *Die primären s-Stämme des Indogermanischen*, Wiesbaden: Ludwig Reichert.

Vaillant André, 1974, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. 4, *La formation des noms*, Paris: Klincksieck.

The Proto-Slavic **dъl'gostъ* and the Hittite *dalugašti*: A study in Derivation

The Proto-Slavic **dъl'gostъ* displays a striking similarity to a parallel formation of Hittite *dalugašti*. Both words have the same meaning: 'length', and they are derived with the use of the suffix which can be reconstructed as **-ostï*. This article investigates whether the suffix of this form arose in Hittite and in Slavic languages independently or whether it might be the result of a parallel derivation process which had its roots in the proto-language. According to the authors, it is a part of a larger derivational scheme known as the "Caland system."

Keywords: Caland system, etymology, historic word formation, Hittite, language relationship.

Słowa kluczowe: system Calanda, etymologia, słowotwórstwo historyczne, hetycki, pokrewieństwo językowe.